

SZEMLE

Freiheitsstufen der Literaturverbreitung. Zensurfragen, verbotene und verfolgte Bücher. Hrsg. von József JANKOVICS, S. Katalin NÉMETH. Wiesbaden, 1998, Harrassowitz Verlag. /Wolfenbütteler Abhandlungen zur Renaissanceforschung. Bd. 18./

Megsemmisített, tiltott, üldözött, nem kívánt, agyonhallgatott, megtúrt, elfogadott, üdvözölt, támogatott, favorizált, propagált; biztosan akad még kifejezés arra, hogy a hatalom és az egyes korokban megírt művek viszonyát kifejezze. A konfesszionalizmus korában – ahogy a szakirodalom a XVI–XVII. század nagyobb részét nevezi – különösen izgalmas a kérdés vizsgálata, hiszen az új egyházak intézményesülésük folyamatában maguk is cenzorokká váltak. Nem csupán a világi és az egyházi hatalom kontrollja érvényesült tehát, de cenzorként működött némely csoport már a hatalomszerzés, az intézményesülés előtt is.

A szegedi kerekasztal-konferencia (1996) megszervezésében együttműködő tudományos műhelyek – a wolfenbütteli Herzog August Bibliothek, a budapesti MTA Irodalomtudományi Intézete és a szegedi JATE BTK Régi Magyar Irodalom Tanszéke – úgy választották ki a meghívandó előadókat, hogy a megszületett gondolatok elterjesztésének megakadályozási módjai a lehető legvariábilisabb képet mutassák, és az elemzések mindig esettanulmányok legyenek, az előadók lépjenek túl az elméleti fejtegetéseken. A bemutatott ellenőrzési formák az öncenzúrától a könyv megjelenésének tiltásán, a hamis nyomdahely feltüntetésével való kiadáson, az illusztrációk felülvizgá-

latán, a nyelvi kontrollon és a világi hatalomnak a cenzori tevékenységbe való bekapcsolódásán keresztül a már megjelent, és az olvasóhoz eljutott könyvanyag utólagos felülvizsgálataig terjednek.

Szabó András esettanulmánya Forgách Ferencről szól („Zeitgeschichte und Öffentlichkeit im 16. Jahrhundert. Der Fall von Ferenc Forgách”). A Forgách-család XVI. században született generációinak tagjai saját sorsukkal és pályafutásukkal példázzák az évszázad ellentmondásait, de azt is, hogy az alkotószellem, az elvszerűség felül tud emelkedni ezeken. Forgách történeti munkája nem jelent meg a korban, s hogy miért nem, ennek feltárását véggezte el Szabó András. Az életút, a politikai és vallási környezet bemutatása önmagában nem indokolná a meg nem jelenést. A kortörténeti munkák kiadása azonban műfajuknál fogva egyetlen korban sem zökkenőmentes, különösen akkor, ha az író túlzottan kritikus kortársainak cselekedeteit illetően. A sértett élő személyek, a rokonság kontrollja és ellenállása volt tehát az az ellenőrzési mód, amely a kéziratral rendelkező leszármazottakat is meggyőzte arról, hogy számukra felesleges konfliktusokat vállalnának fel annak kiadásával. A magyarországi könyvkiadás fejletlensége, nem túl gyors reagáló képessége is hozzájárulhatott ahhoz, hogy a mű kéziratban maradt, maga a szerző életének egy-egy állomásán sem volt biztos abban, hogy történeti munkája nyomdaérett-e. Az utókor persze a saját aktuális érdekeinek megfelelően játszott a kiadás vagy a hallgatásra kárhoztatás gondolatával (e szempontból jó párhuzama Forgách esetének Giovanni Miche-

le Bruto históriája, amely ugyancsak kéziratban maradt a XIX. századig annak ellenére, hogy már az 1590-es években többször ki akarták adni).

Balázs Mihály alapvetően két forrás – Csáky Mihály levele Melius Péterhez (1570) és Báthory István cenzúrendelete (1571) – elemzése kapcsán mutatja be a két fejedelem valláspolitikájának különbözőségeit („Antitritarismus und die Zensur in Siebenbürgen in den 1570er Jahren”). János Zsigmondnak nem ismerünk cenzúrendeletét de jure, és Balázs értelmezésében de facto sem beszélhetünk erről. Unitárius szimpátiáról természetesen igen, a kálvinisták visszaszorítását célzó törekvései is tetten érhetőek, ám arról, hogy a teológiai művek általános megtiltásáról szó lett volna az ő uralkodása idején, nem beszélhetünk. A hitviták, a teológiai controversia hangnemén természetesen változtatni kívánt, az uralkodót sértő kifejezéseket nem szívesen láthatta, az a forrás azonban, amelyet a hagyományos szakirodalom cenzúrendeletként értelmezett, mégis csak magánlevél, s nem is a fejedelem írta. A kérdés értelmezésének története a különböző felekezeti szakirodalomban, Balázs tanulmányának jól hasznosítható historiográfiai része. A Magyar Könyvszemle olvasói számára nem közömbös a szerzőnek az a fontos, nyomdászattörténeti megállapítása, hogy a debreceni könyvkiadás történetében (Komlós András) bekövetkezett fordulat a világi tárgyú munkák irányába nem valószínű, hogy János Zsigmond állítólagos cenzúrájával hozható összefüggésbe. Báthory István 1571-es rendelete is csak az egyik tényező lehetett e fordulat létrejöttében. (Külön érdemesnek tartom kiemelni, hogy a szakirodalmi toposzok lerombolásának folyamatában ez utóbbi megállapítás már bekerült a kézikönyv szintű feldolgozásba is. Lásd V. ECSEDY Judit: *A könyvnyomtatás Magyarországon a kézisajtó korában 1473–1800*. Bp., 1999, Balassi. 53. old.). Ez utóbbi elemzésében Balázs elsődlegesen a hitpropagandát korlátozó szerepre helyezte a hangsúlyt.

A könyvillusztráció a nyomtatott könyvek időszakában is többfunkciós eszköz volt. A

szöveg egyszerű illusztrálása, a megőrzött és jelentős részben újrafogalmazott allegorikus jelentés mellett számos példa hozható arra, hogy a szöveg tagolásának különféle módjaira használt ugyanazon képek miként változtatták meg a mű jelentését. Bodo Guthmüller a képcenzúra egy példájának bemutatásával igazolja, annak ellenére, hogy Velencében csak 1527-től létezett hivatalos és általános cenzúra, amely a könyvek szövegét megjelenés előtt vizsgálta, más eszközökkel is megpróbálták a megjelenő munkák hatását ellenőrizni. Az esettanulmány Tommaso Donà velencei patriarcha 1497. évi dekrétumából indul ki, amikor is a főpap kiátkozással fenyegette meg Lucantonio Giunta kiadót és Giovanni Rosso nyomdászt. Bűnük az volt, hogy kiadták Ovidius *Átváltások* című művének egy XIV. századi humanista, Giovanni dei Bonsignori által készített olasz fordítását. A fordító latin prózaparafrazisokkal és képekkel tette egyértelművé értelmezését. Az illusztrációk ember alakjait ruhátlanul ábrázolták időnként a szövegnek megfelelő jelenetábrázolással. Így jelent meg még két, későbbi (1501-es és 1508-as) kiadás, és az 52 darabból álló ciklus nagy hatást gyakorolt az utókorra annak ellenére, hogy az 1553-as kiadás már felöltöztetett mitológiai alakokkal jelenhetett csak meg. („Ein Beispiel von Bildzensur im italienischen Buchdruck der Renaissance”).

„Der Fall Reuchlin und die Geschichte der Bücherzensur in Deutschland” címmel Dieter Breuer tartott előadást. Johann Reuchlin esete és az *Epistola obscurorum virorum* a magyarországi felsőoktatásban és tudományos irodalomban is ismert, s amint a szerző dolgozata első részében taglalja, valóban a Reuchlin-ügy társadalomtörténeti és filológiatörténeti aspektusa a legismertebb. Breuer professzor előadásában úgy követte végig az eseményeket, hogy az eset cenzúratörténeti jelentősége nyerjen hangsúlyt. Nevezetesen az a tény, hogy az 1507-től 1520-ig tartó viták és perek során a németországi cenzúra történetében fordulat állt be. A középkorra jellemző lelkiismereti erőszak, illetve egyházi nyomás

mellett most egy új joggyakorlat jelent meg; e szerint a világi hatalom is jogot formált egyes egyházi, filológiai kérdések ellenőrzésére. Eközben Reuchlin megtámadott könyve többször megjelent, terjesztették és recipiálták. A szerző pedig az ingolstadti, majd a tübingeni egyetem héber és görög professzora maradhatott.

A magyarországi szakmai köztudatban a spanyol cenzúra és inkvizíció a legelborzasztóbb jelenségként él. Hans-Joachim Lope azonban a XVI–XVII. századi spanyol irodalmi cenzúra példáin keresztül mutatja be azt az összetettséget, amelynek megismerése nélkül nem alkothatunk igazi képet a jelenségről. A fokozatok (libros malos: libros vanos, libros vicinios, libros mintrosos), a rossz könyvek kategorizálása (a hiábavaló olvasmányoktól az eretnek művekig) már eleve jelzi azt, hogy nem pusztán vallási, főleg nem csupán teológiai szempontok játszottak szerepet a könyvek megítélésében. A cenzúra célja alapvetően az erkölcs és a lelki tisztaság megőrzése. Ehhez ennek megfelelő irodalom kell, amely tartalmában is – és ez nagyon fontos –, de nyelvileg is megfelel ennek az eszmének. A spanyol arany korszak, a nemzeti kultúra megteremtésének az egységes nyelvi normák kialakításának folyamatában így válhat lehetővé a spanyol cenzúra történetének egy másik olvasata is („Zu Sprachnormierung und Zensurpraxis im spanischen Siglo de Oro”).

Ecsedy Judit, 43 hamis nyomdahely jelzésével a XVI. században megjelent magyarországi vagy magyar vonatkozású nyomtatványt elemez a kötetben („Frühe ungarische Druckschriften mit falschem und fingierten Drucker”). A hamis nyomdahely választásának okát persze nem csupán a cenzúra jelenlétével kell magyarázni, annál is inkább, mert Magyarországon, a jelzett korban kifejezett cenzúra-rendelettről alig beszélhetünk. A nyomdai engedélyeket alig ellenőrizték, és előfordult olyan eset is, amikor külföldi nyomdász magyarországi város nevét választotta hamis nyomdahelyül, hogy az éppen aktuális hadi (törökkel kapcsolatos) hírek valódiságát megerősítse. A

tanulmány tömör, példákkal illusztrált XVI. századi magyar cenzúratörténet is egyben, amely az ellenőrzés eddig felbukkant valamennyi módját tipologizálja.

Sebastiano Castellio *Dialogi quatuor* című munkája hamis nyomdahellyel, a szerző halála után jelent meg először nyomtatásban, Bázelen. Carlos Gilly, aki a bázeli könyvkiadás világról jelentős monográfiát is írt, ezúttal („Die Zensur von Castellios Dialogi Quatuor durch die Basler Theologen (1578)”) azt a gyakorlatot mutatta be, ahogyan a bázeli cenzúra a valóságban működött. Köztudomású az, hogy Bazel város, miután 1501-ben kivált a Birodalomból és csatlakozott a kantonok szövetségéhez, és miután 1529-től a városi tanács úgy alakult át, hogy többségét protestánsok alkották, ügyes politikával igyekezett elkerülni, hogy a külvilág (világi vagy egyházi hatalmasságok) bármilyen eszközzel vagy ürüggyel beavatkozhasson belügyeikbe. A nagyon fejlett könyvkiadás szabályozásában ez azt jelentette, hogy rendeletekkel szabályozták, hogy teológiai tárgyú művek milyen nyelven jelenhetnek meg. A hitvitákat, különösen azt a műfajt, amely alapvetően a másik fél bemooskolásában kereste érveit, nem engedték elburjánogni. A bázeli piac többségében így latin nyelvű maradt, és a tudományos könyvkiadás centrumává válhatott, az *Opera omniá* városává. Ez a műfaj ugyanis jól elfedte egyes szerzők kisebb, sokszor eretneknek minősíthető műveit. A tudományos könyvkiadás és az egyetem alakította szellemi légkör természetesen vonzotta azokat a nonkonformista gondolkodókat, akik Itáliából, Spanyolországból, de máshonnan is menekülni kényszerültek, és Calvin miatt már Genfben sem maradhattak. Ezek, a minden kor értelmiségeinek példát mutató szabadgondolkodók és írásaik a jól képzett humanista nyomdászokat nagyon érdekelték, akik a maguk eszközeivel gyakran segítették őket, s ezzel komoly kockázatot vállaltak, mint például Oporinus (aki börtönbe is került egy alkalommal) vagy Perna. Castellio egyike volt a Bázelen érkezett vándor értelmiségieknek, s 1558-ban befejezte a négy párbeszéd az eleve elrendelés-

ról, az elhívásról, a szabad akaratról és a hitről szóló művét. Biblia kiadása kapcsán Castellió-nak már meggyűlt a baja a spanyol inkvizícióval, és az e kiadás körül, továbbá az eretnekek üldözésének kérdéséről kialakult vitában a szerző számára is nyilvánvalóvá vált, hogy Svájc sem „minden eretnek hazája”. Talán ezért is adta oda ismerőseinek, barátainak a négy dialógus szövegét előzetes véleményezésre, mintegy önkéntes (és baráti) cenzúra-eljárásra. Az 1562-ben véglegessé formált szöveg azonban Bazelben sem jelenhetett meg. A város szellemi légköre ennek ellenére ott tartotta Castelliót, nem költözött Lengyelországba vagy Erdélybe. Gilly tanulmánya tulajdonképpen itt kezdődik, s megismerhetjük belőle az 1560–70-es évek bázeli, genfi és zürichi szellemi tablóját. Az a tény, hogy Petrus Perna Castellio könyvét posztumusz, hamis nyomdahellyel és impresszummal végül is kiadta, magában hordozza ennek a világnak azt a kettősségét, amely máig fennmaradt, és amelyre a bázeli könyvkiadást jellemző néhány megjegyzésben már utaltam.

Ötvös Péter előadása ezen a kollokviumon („Büchervisitation in einem katholischen Lande. Das Beispiel Tirol”) a könyvcenzúra egy nagyon érdekes, önmagában is többfajta intézményére irányítja a figyelmet. Ferdinánd főherceg jó emlékezetet hagyott maga után Prágában, és Tirolba hazatérve az erősödő protestantizmusnak sem azokkal a határozott eszközökkel állt ellen, amelyeket a karintiai vagy a stájerországi példák jellemeznek. A már a polgárok lakásaiba került protestáns olvasmányanyag ellenőrzését és cseréjét határozta el, illetve hajtotta végre akkor, amikor megszerveztette a könyvlátogatás rendszerét. A jezsuita irányítással és világi asszisztenciával végrehajtott látogatások során a protestáns könyveket elkobozták, de helyükre a polcra „jó katolikus könyveket” helyeztek. Ez természetesen kiszélesítette az ingolstadi, augsburgi és müncheni nyomdászok könyveladási lehetőségeit is. Ötvös Péter magát a processzust, annak történeti háttérét mutatja be válogatott dokumentumok közlésével. A módszer másutt is megismétlődött, hiszen a Fehér-hegyi csata

után Csehországban hasonló eszközökkel éltek a protestáns lakosság rekatolizációjának végrehajtói. Igaz, ott az elkobzott könyveket nem pótolták másokkal, és a folyamat a XVIII. század közepéig elhúzódott. Magyarországon a Batthyány-birtokokon találtunk hasonló jelenséget. Miután Batthyány Ádám katolikussá lett (1629), az ezt követő időben zajlott egy hasonló vizitáció az ő falvaiban is.

MONOK ISTVÁN

Fehér Katalin: A felvilágosodás pedagógiai eszméi Magyarországon. Bp. 1999. Eötös József Könyv- és Lapkiadó. 126. 42 l.

A monográfia egy olyan tudományág hazai történetének kezdeteit és kibontakozását tartalmazza, amelynek jelentősége – a pedagógia tudomány komplexitása miatt – túlmutat egyetlen szaktudomány határain. A pedagógia önállósulása egyébként éppen e korban megy végbe, akkor amikor a felvilágosodás eszméi e téren is előtérbe kerülnek. Ezért aztán e korszak pedagógiai eszméinek a feltárása egyszerűen tovább mélyíti a felvilágosodás hazai térhódításának a történetét is.

Mindezek ellenére a szerzőnek meg kellett küzdenie a korábbi szaktekintélyek – így pl. Fináczy Ernő – bagatellizáló véleményével is, akik szerint a múlt század hetvenes éveitől nem születtek eredeti magyar nevelésméleti művek. Úgy gondolták, hogy akik nálunk korábban nevelésről elmélkedtek, nem szakszerű pedagógusok, hanem kultúrpolitikusok vagy a külföldi gondolkodók egyszerű utanzói, képviselői voltak. Könnyű lenne mindezen véleményekkel vitába szállni, hiszen a 18. században, amikor egész Európa szellemi életére Locke, Voltaire és Rousseau hatása nyomta rá a bélyegét, enyhén szólva túl szigorúnak tűnik éppen a magyar elméletírókkal kapcsolatban az utánzás és az eredetiség hiánya vádját emlegetni. De az említett – egyébként tudománytörténetünkben nem ritka – negligáló vélemények hatásos cáfolatát éppen Fehér